

TÜRK DİLİNDƏKİ BİRLƏŞİK SÖZLƏRİN YARANMA YOLLARININ MÜXTƏLİF TİPOLOJİ DİLLƏRLƏ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Səmədova E.N.

Xəzər Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Elm və texnologiyanın inkişafı dildə yeni sözlərin yaranmasına ehtiyac yaradır. Qlobal olan bu ehtiyacı hər bir dil öz tipoloji və qrammatik xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq qarşılayır. Yeni sözlərin yaradılması yollarından biri də birləşdirmə vasitəsilə mürəkkəb sözlərin yaradılmasıdır. Birləşdirmə yoluyla yeni məfhumları qarşılamak sadəcə türk dillərində deyil, digər tipoloji dillərdə də ən çox istifadə edilən üsullardan biridir. Mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsi yolları və xüsusiyyətləri dilçilikdəki mübahisə mövzularından biridir. Məqalədə yeni sözlərin, o cümlədən mürəkkəb sözlərin yaradılması yollarına dair müxtəlif təsnifatlardan və bəhs edilmiş, dilçilikdə eləcə də türk dillərində mürəkkəb sözlərin yaranma yolları haqqındakı problematik məsələlər araşdırılmışdır.

Açar sözlər: türk dilləri, söz yaradıcılığı, mürəkkəb sözlər, mürəkkəb sözlərin yaranma yolları.

Elm və texnologiyanın ümumilikdə sivilizasiyaların inkişafı dildə yeni sözlərin yaranmasına ehtiyac yaradır. Dildəki mövcud sözlər insanlığın ehtiyacını qarşılamaqda yeterli olmur və buna görə də yeni sözlərin yaranmasına ehtiyac duyulur.

Qlobal bir problem olan yeni sözlərin yaranması prosesində hər bir dil öncəliklə özünə məxsus tipoloji və qrammatik daxili imkanlarından istifadə edir. Daha sonra isə alınma sözlər, kalkalar, konversiya, epomin, qısaltma, uydurma və s. kimi müxtəlif söz yaratma yollarına baş vurur. Bilindiyi kimi dünya dilləri əsasən köksözlü, flektiv, aqlütinativ olaraq üç qrupda təsnif edilir, bəzi tədqiqatlarda dördüncü qrup olaraq inkorporlaşan polisintetik dil qrupuna da yer verilir. Müxtəlif dillərdə yeni sözlərin yaranması yolları dilin tipoloji strukturundan asılı olaraq dəyişir və dünya dilçiliyində müxtəlif şəkillərdə təsnif edilir. Məsələn S. Ə. Cəfərov, dildə yeni sözlərin əmələ gəlməsi yollarını leksik, morfoloji və sintaktik olaraq üçə ayırır (Cəfərov 2007: 120-121). H.Ə. Həsənov isə derivasiya prosesini leksik-semantik, leksik- morfoloji, morfoloji- sintaktik və leksik – sintaktik olaraq 4 qrupda göstərir (Həsənov 1988:295-304). Dilçilikdə söz yaradıcılığı “dildəki mövcud materiallardan yeni sözlər yaratma yolları” (Larry Trask 2007), “müəyyən qaydalar çərçivəsində yeni sözlər yaratmaq” (Pius Ten Hacken və Claire Thomas 2013), “digər sözlərdən yeni sözlər yaratma prosesi” (Plag 2003), “mövcud sözlərin manipulyasiyası” (Harley 2006) kimi təsvir edilir (Ratih 2018: 24). Argenis A. Zapata, yeni sözlərin yaradılmasında 5 əsas morfoloji prosesdən bəhs edir:

- a) şəkilçi vasitəsilə törətmə (*affixation*);
- b) birləşdirmə (*compounding*);
- c) simvollaşdırma və ya morfemin daxili dəyişməsi (*symbolism*);
- d) ikiləmə (*reduplication*);
- e) çəkilmə və ya kökdən dəyişmə (*Suppletion*) (Zapata 2007:4)

Zapata, morfoloji üsullardan başqa ingilis dilində yeni sözlərin yaradılması üçün istifadə edilən digər üsulları qısaltma (*acronymy*), kəsmə (*clipping*), qarışıq (*blending*), alınma söz (*borrowing*), qırpmə (*back-formation*), uydurma (*word coinage*), konversiya (*conversion* or *Functional shift*), eponimlər (*eponymy*) olaraq göstərir. (Zapata 2007: 4-14)

Bunlarla yanaşı dilçilikdə kalka (*calque*), xalq etimologiyası (*folk etymology*), uşaq dili (*baby talk*), dialektoloji materiallar (*collation*), qəlibləşmə (*formulaic*), tarama (*scanning*), oxşarlıq / analoji (*analogy*) kimi söz yaratma üsullarına da baş vurulduğu bilinməkdədir.

Yeni sözləri yaradılması üsulları türk dilləri baxımından təhlil edildiyi zaman müəyyən nümunələrinə rastlansa belə ən çox istifadə edilən söz yaratma yollarını aşağıdakı kimi təsnif etmək mümkündür:

1. Şəkilçilər vasitəsilə (*affixation*);
2. Birləşdirmə vasitəsilə (*compounding*);
3. Alınma sözlər vasitəsilə (*borrowing*),
4. Tarama vasitəsilə (*Scanning*);
5. Dialektoloji materiallar vasitəsilə (*Collation*)

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi digər üsullardan müəyyən dərəcədə istifadə edilsə də türk dillərinin söz xəzinəsinin (lüğət fondunun) zənginləşməsi və yeni məfhumların qarşılınması üçün əsasən bu yollardan istifadə edilir. Bu 5 üsuldən alınma sözlərdən başqa digər üsullar dilin daxili imkanları hesabına yaradılır. Aqlütinativ bir dil olan türk dillərində yeni sözləri əsasən kök və gövdələrin sonuna söz düzəldici şəkilçilərin gətirilməsi vasitəsilə yaradılır. Şəkilçilər vasitəsilə yeni sözlər yaratma üsulu ilə birlikdə yeni məfhumların qarşılınması üçün ən geniş istifadə olunan üsullardan biri məhz morfoloji və sintaktik bir proses olan birləşdirmədir. Mürəkkəb sözlərin yaranma üsulu olan birləşdirmə ilə yanaşı türk dillərində dilin daxili

imkanlarından istifadəyə imkan verən dialektoloji və arxaiq materiallardan istifadə yollarına da baş vurulur.

Birləşdirmə üsulu vasitəsilə yeni məfhumları qarşılamaq sadəcə türk dillərində deyil, digər tipoloji dillərdə də ən çox istifadə edilən üsullardan biridir. Mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsi, üsulları, xüsusiyyətləri və quruluşunun araşdırılması dilçilik elmində ən çox tədqiq edilən və mübahisələrin aparıldığı mövzulardan biridir. Məhz bu baxımdan mürəkkəb sözlərin araşdırılmasına dair müxtəlif nəzəriyyələr ortaya çıxmışdır. Bu nəzəriyyələrdən biri də praqmatizmdir. Praqmatik yanaşmaya görə mürəkkəb sözlərin birləşənləri (tərkibi) arasındakı əlaqə praqmatizmin əsas ideyası olan yararlılığa əsaslanır. Belə ki, ən az sözlə ən geniş anlamı ifadə etmə, yəni ən kiçik qrammatik strukturla ən zəngin semantik yükü daşımaq bu nəzəriyyənin əsas məqsədlərindəndir (Soegaard 2005:320, Bauer 1989: 46). Türk dillərindəki birləşdirmə üsulu ilə yaradılmış sözlərin, söz birləşmələrinin, frazioloji birləşmələrinin həm qrammatik həm də semantik xüsusiyyətləri imkan verir ki, bu birləşmələr həm pragmatik həm də koqnitiv və generativ dilçilik aspektindən tədqiqata cəlb olunsun. Son illərdə koqnitiv dilçiliyin əsas araşdırma üsullarından biri olan istifadəyə əsaslanan dilçilik metodu (*usage-based linguistic method*) produkdivlik baxımından türk dillərindəki birləşdirmə üsulu ilə yaradılan sözlərin və söz birləşmələrində sıx görülməkdədir. Məsələn, Türkiyə türkcəsindəki aslanagızı, hünkarbəyəndi, harman dalı, düşüvermək, öləyazmaq, bakakalmak vəs. kimi mürəkkəb sözlərdə az sözlə çox anlam ifadə etmə baxımından praqmatist yanaşma, çekyat, yapboz kimi birləşik sözlərdə isə koqnitiv dilçiliyin istifadəyə əsaslanan yanaşma müşahidə edilməkdədir.

Bütün dillərdə mürəkkəb sözlər birləşdirmə üsulu ilə ortaya çıxar. Ancaq mürəkkəb sözlərin dilçiliyin hansı bölməsinin tədqiqat sahəsinə aid olması hələ də mübahisəli olaraq qalmaqdadır. Mürəkkəb sözlər həm morfologiya, həm sintaksis, həm də leksikologiyanın tədqiqat sahəsinə aid olmaqdadır. Ümumilikdə dilçilikdə mürəkkəb sözlər, onların yaranması yolları və xüsusiyyətləri ilə bağlı ortaq fikir, onların iki və ya daha çox leksemin birləşərək yeni leksem yaratması şəklində tərif olunması ilə məhdudlaşır, desək səhv etmişik olarıq. Mürəkkəb sözlərə “ən az iki sözdən ibarət yeni söz (leksem)” olaraq tərif verən Bauer bu dil vahidlərinin morfologiya ilə sintaksisin tədqiqat sahəsinə aid olduğunu qeyd edir (Bauer 2003: 40). Bauerə görə mürəkkəb sözlər morfolojik üsürlərdir, çünki şəkilçilər vasitəsilə yeni sözlərin yaranması prosesində olduğu kimi mürəkkəb sözün yaranması prosesində də yeni söz əmələ gəlir və varlıqları, məfhumları, xüsusiyyətləri və feilləri ifadə edir (Bauer 2003: 40). Bauer eyni zamanda mürəkkəb sözlərin sintaktik xüsusiyyətləri baxımdan, xüsusilə də tərkib hissələrinin birlikdə bütöv bir məna ifadə edərək, cümlənin tək bir üzvü olmalarına diqqət çəkir. Bu baxımdan onların həm də sintaksisin tədqiqat sahəsinə daxil aid olmalarını nəzərə alaraq morfologiya ilə sintaksisin ortasında yer tutduğunu qeyd edir (Bauer 2011:135). Neef də Alman dilindəki mürəkkəb sözlərin ən az iki morfolojik üsurdən ibarət olduğunu və bu komponentlərin ümumiyyətlə leksemlər olduğunu ifadə edir (Neef 2011: 613).

V. Hatipoğlu, türk dilindəki mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsi yollarını fonetik dəyişikliyə məruz qalma, nitq hissəsi baxımından dəyişikliyə məruz qalma və semantik olaraq dəyişikliyə məruz qalma şəklində üç başlıq altında qruplaşdırır (Hatipoğlu 1963:206). Təsnifatdan da anlaşıldığı kimi Hatipoğlu mürəkkəb sözlərin yaranma yollarını fonetik, morfolojik və semantik cəhətdən ələ alır. Demirezen, mürəkkəb sözlərin yaranmasını dil daxilində ortaya çıxanlar və məna alınması (tərcüməsi) yoluyla əmələ gələnələr olaraq iki əsas qrupa ayırır (Demirezen 1977: 265, 267, 268). Dil daxilində ortaya çıxan mürəkkəb sözlər dilin öz imkanları çərçivəsində morfolojik və sintaktik yolla yarananlardır. Məna alınması yoluyla əmələ gələn mürəkkəb sözlər isə xarici dillərdə istifadə olunan mürəkkəb sözlərin eyni qrammatik strukturun saxlanması yolu ilə məna baxımından tərcümə edilməsidir, yəni kalka üsulu ilə düzəldilən birləşik sözlər kimi, məsələn Azərbaycan türkcəsində *göydələn* ingilis dilində *skyscraper*, rus dilində *neboskreb*, Türkiyə türkcəsində *gökdelen* nümunəsində olduğu kimi.

Qəniyev Tatar türkcəsindəki mürəkkəb sözlərlərin təsnifatını iki sözün birləşməsi və söz birləşmələrinin leksik vahid olaraq lüğət fonduna daxil olması yoluyla yarananlar olmaq üzrə iki qrupa ayırır. (Qəniyev 2013:39).

Scalise isə mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsi yollarını və xüsusiyyətlərini 5 maddədə toplayır:

1. Mürəkkəb sözlər (compounding) lüğət fondundakı sözlərin qrammatik baxımdan dəyişdirilməsi vasitəsilə ortaya çıxar.

2. Mürəkkəb sözlər morfolojik qaydalar çərçivəsində yaradılır.

3. Mürəkkəb sözlər sintaktik qaydalara əsasən əmələ gəlir.

4. Mürəkkəb sözlər müstəqil morfemlər, müxtəlif nitq hissələri vasitəsilə əmələ gəlir.

5. Mürəkkəb sözlər leksikoloji boşluqları doldurmaq üçün ortaya çıxır (Scalise-Vogel 2010: 5).

Scalise və Bisetto, dünya dillərindəki mürəkkəb sözlərin təsnifatındakı çətinliklərdən və problemlərdən bəhs edərkən bunları bir neçə başlıq altında vermişdir:

1. Terminologiya problemin: mövcud terminologiyanın müxtəlif dillərdəki mürəkkəb sözləri əhatə etməməsi;

2. Mürəkkəb sözlərin bütün növlərinin kifayət qədər tədqiqata cəlb edilməmiş olması, aparılan tədqiqatların müəyyən qruplar və ayrı-ayrı nitq hissələri üzrə aparılması;

3. Təsnifatda istifadə edilən meyarların kifayət qədər ayırd edici və valid olmaması (Scalise ve Bisetto 2011: 35).

Nəticə etibarilə, bütün bu məsələləri göz önündə tutaraq həm türk dilləri həm də ümumilikdə dünya dillərində mürəkkəb sözlərin ortaq bir təsnifatının hazırlanması üçün dilçilikdə müqayisəli araşdırmaların aparılması, mürəkkəb sözlərin müəyyən söz birləşmələrindən ayıran əsas xüsusiyyətlərin müəyyən edilərək meyarlarının hazırlanması vacibdir. Belə ki, mürəkkəb sözlərin strukturlarının təsnif edilməsi, mürəkkəb sözlərin tərkib hissələri arasındakı əlaqələrin morfolojik, fonetik, sintaktik və leksikoloji xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi həm türkologiyanın həm də ümumi dilçiliyin qarşısında duran əsas problemlərdən biridir.

ƏDƏBİYYAT

- Bauer, L. (1989). English Word-Formation. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bauer, L. (2004). A Glossary of Morphology. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Cəfərov S. Ə (2007), Müasir Azərbaycan dili II hiss: Leksika, Bakı
- Demirezen, M. (1977). A Contrastive Study of the Phonology and Morphology of Compound Words in Turkish and English, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Qəniyev, F. (2010). Tatarcada Birləşik Kelime Teşekkülü. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hatipoğlu, V. (1988). Kelime Grupları ve Kuralları. TDAY-Belleten (1963), 203-244.
- Həsənov H., Ə. (1988), Müasir Azərbaycan dilinin leksikası, Bakı: Maarif
- Hoffer, B. L. (2005). Language Borrowing and the Indices of Adaptability and Receptivity. Intercultural Communication Studies XIV:2, 53-72.
- Neef, M. (2011). IE, Germanic: German. The Oxford Handbook of Compounding (s. 386-399). Oxford: Oxford University Press.
- Lieber, R. -Ş. (2011). The Oxford Handbook of Compounding. Oxford: Oxford University Press
- Ratih E, Gusdian R. I. (2018), Word Formation Processes In English New Words Of Oxford English Dictionary (Oed) Online, Celtic A Journal of Culture English Language Teaching Literature & Linguistic 5(2):24 DOI: 10.22219/CELTICUMM.Vol5.No2.24-35
https://www.researchgate.net/publication/331870463_WORD_FORMATION_PROCESSES_IN_ENGLISH_NEW_WORDS_OF_oxford_english_dictionary_oed_online
- Plag, I. (2011). Word-Formation in English. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pavol Štekauer, S. V. (2015). Word-formation in the world's languages: A typological survey. Cambridge: Cambridge University Press
- Scalise, S., & Vogel, I. (2010). Cross-Disciplinary Issues in Compounding. Amsterdam: John Benjamin Publishing.
- Scalise, S. B. (2011). The Classification of Compounds. P. Ş. Rochelle Lieber içində, The Oxford Handbook of Compounding (s. 34-53). Oxford: Oxford University Press.
- Søgaard, A. (2005). Compounding Theories and Linguistic Diversity. A. H. Zygmunt Frajzyngier içində, Linguistic diversity and language theories (s. 319-337). Amsterdam: John Benjamins.
- Zapata Argenis A. (2007), General Morphological Processes Involved in the Formation of New Words,
http://webdelprofesor.ula.ve/humanidades/azapata/materias/english_4/unit_1_types_of_words_and_word_formation_processes.pdf

РЕЗЮМЕ

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ СПОСОБОВ СОСТАВЛЕНИЯ СЛОЖНЫХ СЛОВ В ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКЕ С РАЗНЫМИ ТИПОЛОГИЧЕСКИМИ ЯЗЫКАМИ

Самедова Е.Н.

Хазарский университет, Азербайджан

Развитие науки и технологий создает потребность в новых словах в языке. Каждый язык удовлетворяет эту глобальную потребность в соответствии со своими типологическими и грамматическими особенностями. Один из способов создавать новые слова - создавать сложные слова с помощью слияние. Встреча с новыми концепциями через слияние - один из наиболее широко используемых методов не только в турецком, но и в других типологических языках. Способы и особенности образования сложных слов - одна из тем обсуждения в лингвистике. В статье обсуждаются различные классификации и способы создания новых слов, включая составные слова, и

исследуются проблемные вопросы лингвистики, а также способы образования сложных слов в турецких языках.

Ключевые слова: турецкие языки, словообразование, сложные слова, классификация.

SUMMARY

COMPARATIVE ANALYSIS OF WAYS OF COMPOSING COMPLEX WORDS IN TURKISH LANGUAGE WITH DIFFERENT TYPOLOGICAL LANGUAGES

Samedova E.N.

Khazar University, Azerbaijan

The development of science and technology occur new needs for word-formation processes. To response to these need each language benefit from their typological and grammatical opportunities. Compounding is a very general process in most languages for word-formation. The creating process of compounding is one of the problematic and debated topics in linguistics.

This study aims to identify the principles of classifying the creating process in compounding in different languages. Also, the second purpose of this study is to analyze problematic issues in the classification process.

Key words: word formation, compounding, Turkic language, classification of compounding

TÜRKMEN TÜRKÇESİ İLE AZERBAYCAN TÜRKÇESİNDEKİ KAYIN AKRABALIK TERİMLERİ

Usubova G. G.

AMEA, Şarkiyat Enstitüsü, Azərbaycan

Özet. Toplumsal yaşayışın ilk zamanlarından beri her toplumda ve dinde ailenin varlığı ve önemi gözlenmiştir. Türk toplumu için de aile ve akrabalık bağları son derece önemlidir. Türk lehçelerinde, başka milletlerde rastlanmayan zenginlikte var olan akrabalık ilişkilerini karşılayan kelimeler mevcuttur. Bu terimlerin çokluğu Türklerde akrabalık ilişkilerine verilen önemin bir göstergesidir. Bu çalışmada Oğuz grubu Türk lehçelerinden olan Türkmen Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesindeki akrabalık terimleri karşılaştırılmıştır.

Anahtar kelimeler: Türk dilleri, Türkmen dili, Azerbaycan dili, aile, akrabalık adları

Türklerde akrabalık bağları çok güçlüdür. Bu sebeple Türklerin akrabalık sistemleri bilim adamlarının her zaman ilgisini çekmiştir. Türk akrabalık terimlerini ele alan birçok araştırma yapılmıştır. Başka dillerde bir terimle birden fazla akrabalık terimi karşılanırken Türkçede her akrabalık teriminin özel bir ismi bulunmaktadır. Bu terimlerin çokluğu Türklerde akrabalık ilişkilerine verilen önemin bir göstergesidir. Örnek olarak, İngilizcede *aunt* kelimesi "teyze, hala, yenge", *uncle* kelimesi ise "amca, dayı, enişte" sözlerini tek bir kelime ile ifade ederken, Türkçede birden fazla akrabalık ismini karşılamaktadır. Bu durum diğer Hint-Avrupa dilleri için de geçerlidir. Örneğin, Almanca'da baba ile annenin erkek kardeşlerine yani *amca* ve *dayıya* "onkel", kız kardeşlerine yani *hala* ve *teyze* için "tante" denildiği halde Türkçede farklı akrabalık terimleri için (amca-dayı, teyze-hala) ayrı ayrı karşılıklar bulunmaktadır.

Doğan Aksan, çağdaş Türkiye Türkçesinde enişte, bacanak, baldız, elti, görünce, yenge, hala, dayı, amca gibi kelimeler, akrabalık adlarında Türkçenin ayrıntıya inen, çeşitli akrabalık bağlarını ayrı ayrı kavramlar haline getiren bir dil olduğunu gösterdiğini belirtmiştir.

Türk kültüründeki akrabalık adlarının üzenine en ayrıntılı çalışmalardan biri Yong-Song Li tarafından hazırlanan *Türk Dillerinde Akrabalık Adları* isimli eseridir. Bu çalışmada Türk dillerindeki akrabalık terimlerinin sayısı 7000'in üzerinde olarak tespit edilmiştir. Doğan Aksan bu konuda bir dilin akrabalık adlarındaki sayısal azlık-çokluğun toplum yaşamındaki aile ve akrabalık ilişkileri ile doğrudan ilgili olduğunu açıklamıştır.

Akrabalık isimlerine geçmeden önce akrabalık kavramına değineceğiz. Akrabalık kavramı ile alakalı literatüre bakıldığı zaman değişik tanımların yapıldığı görülmektedir.

Akrabalık kavramı (karabet) Kamus-ı Türki'de Hısımlık, soyca ve zürriyetce insanlar arasındaki yakınlık olarak geçmektedir.

Türkçe Sözlük'te; "1. Kan bağıyla birbirine bağlı olan kimseler. 2. Oluşma yönünden aynı kaynağa dayanan şeyler olarak tanımlanmıştır.